

**НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені М.П.ДРАГОМАНОВА**

СОРОЧАН ОЛЬГА ВІКТОРІВНА

УДК 811.161.2

**Лексико-семантичні групи відприкметникових дієслів (семантичний та
функціональний аспекти)**

10.02.01 – українська мова

**АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата філологічних наук**

Київ – 2006

Дисертацією є рукопис.

Роботу виконано на кафедрі української мови Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова, Міністерство освіти і науки України.

Науковий керівник: кандидат філологічних наук, професор
Козачук Ганна Олександрівна,
Національний педагогічний університет імені
М.П.Драгоманова,

Офіційні опоненти: професор кафедри української мови
доктор філологічних наук, професор
Степаненко Микола Іванович,
Полтавський державний педагогічний університет
імені В. Г. Короленка,
завідувач кафедри української мови.

кандидат філологічних наук,
Алтинцева Леся Юрїївна,
Київський національний лінгвістичний університет,
старший викладач кафедри загального та українського
мовознавства.

Провідна установа: Рівненський державний гуманітарний університет,
кафедра української мови, Міністерство освіти і науки
України, м. Рівне.

Захист відбудеться “ 5 ” вересня 2006 року о 14.30 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради К 26.053.04 у Національному педагогічному університеті імені М.П.Драгоманова, 01601, м. Київ, вул. Пирогова, 9.

З дисертацією можна ознайомитися у бібліотеці Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова, 01601, м. Київ, вул. Пирогова, 9.

Автореферат розіслано “ __30__ ” __червня__ _____ 2006 року.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

Н.П.Гальона

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

У сучасних умовах, коли відбувається зміна наукової парадигми гуманітарного знання і на місце статичної системно-структурної приходить антропоцентрична, функціональна система уявлень, коли дослідницький інтерес лінгвістів переміщується з іманентної структури мови на особливості її використання, особливого значення набуває вивчення лексичних одиниць як знаків, які акумулюють функціонально-семантичну інформацію.

Дієслово як основний клас ознакових слів посідає центральну позицію щодо інших лексико-граматичних класів, яка зумовлена його семантичними функціями, морфологічними категоріями та синтаксичним вживанням. Семантичні особливості дієслів пов'язані із словотвірною структурою, яка визначається ступенем семантичної залежності через мотиваційні відношення твірної основи і словотворчого форманта. Появу нового слова (деривата) зумовлює семантична сумісність базової і формуючої частин та валентнісні характеристики мотиватора.

Увага дослідників до вивчення семантики похідних слів закономірний, бо об'єкт дослідження **складний** і багатоплановий. Мотивованість значення похідного слова, **опосередкованість** його зв'язків із **позамовною** дійсністю, своєрідність позиції похідного слова у **загальній** лексичній системі української **мови**, особливості зв'язків з іншими одиницями лексичної системи обумовлюють ті властивості його семантики, що не характерні словам первинного **утворення**.

Актуальність дослідження. Особливий розряд дієслівної лексики становлять відад'єктивні дієслова – тобто ті, які мотивуються прикметниками і мають специфічні лексико-граматичні та функціональні параметри, що обумовлюються характеристиками мотивуючого слова. Лексико-семантична та граматична структура дієслова вже була предметом дослідження. Теоретичні засади семантичної структуризації дієслів та лексико-семантичні класифікації дієслівної лексики викладено у працях А.В.Бондарка, І.Р.Вихованця, В.В.Дятчук, І.Ф.Джочки, Н.Б.Іванницької, Л.А.Коробчинської, М.П. Кочергана, Л.А.Лисиченко, Т.Є. Масицької, Н.М.Мединської, І.І.Овчиннікової, А.А.Пузік, В.І.Пушкар, В.М.Русанівського, П.С.Сухариної, Т.П.Усатенко, а також у працях російських мовознавців Н.С.Авілової, І.Г.Альшиної, Ю.Д.Апресяна, О.С.Ахманової, Л.І.Балашової, Р.В.Бахтуриної, С.Г.Бережана, С.В.Бромля, Л.М.Васильєва, В.В.Волкова, З.М.Волоцкої, Р.М.Гайсиної, О.П.Жданової, Є.Є.Жуковської, Т.А.Кильдибекової, Т.В.Кузнецової, К.А.Мельникової, Т.І.Мунгалової, П.С.Сігалова, Ж.П.Соколовської, О.А.Хлебцової, Н.Ю.Шведової, М.Н.Янценецької та ін. Але функціональний аспект вивчення дієслова ще не мав широкого представлення у науці, хоч основи функціонального підходу до вивчення мови взагалі й

окремих елементів її структури в україністиці активно розвивають І.Р.Вихованець, К.Г.Городенська, А.П.Загнітко, О.К.Безпояско, Н.В.Гуйванюк, Р.П.Ткачук та ін. Дієслівний словотвір досліджували В.С.Ільїн, О.М.Зубань, Є.А.Карпіловська, Н.Ф.Клименко, Л.І.Коржик, К.В.Ленець, О.І.Літвіннікова, Л.І.Ройзензон, С.О.Соколова, К.Г.Чемерис та ін.

Відприкметникові дієслова ще також не були об'єктом спеціального дослідження. Наявні описи чи зауваження з приводу відад'єктивних дієслів української мови орієнтовані переважно на формальний бік деривації "прикметник - дієслово" (Т.М. Возний, В.В. Грещук, К.Г. Городенська, Л.І.Коржик, О.С. Шевчук, Л.А. Юрчук) або обмежені порівняльним аналізом семантичної структури відад'єктивних дієслів та семантичної структури мотивуючих їх прикметників (Л.А.Коробчинська, А.А. Пузік). Крім того, у сучасному мовознавстві немає єдиного погляду на семантичні, формально-граматичні та функціональні особливості відад'єктивних дієслів української мови, що зумовлює різні підходи їх класифікацій. З огляду на це, дослідження відад'єктивних дієслів, передусім з'ясування їхньої лінгвістичної природи, установлення семантичної структури, лексико – семантичних та функціональних ознак є **актуальним** на сучасному етапі розвитку українського мовознавства.

Об'єктом дисертаційного дослідження послужили групи відприкметникових дієслів, об'єднані за словотвірними значеннями “набуття ознаки”, “вияв ознаки”, “наділення ознакою”.

В основу аналізу відад'єктивних дієслів покладена словотвірна семантика мотивованих дієслів української мови. Як вихідні виступають лише ті значення, які співвіднесені з певними засобами вираження - значення дієслівних формантів, значення прикметникових основ, і ті семантичні характеристики, які властиві деривату взагалі.

Мета дослідження полягає у тому, щоб дослідити і обґрунтувати лексико-семантичні відношення відприкметникових дієслів, з'ясувати особливості їх функціонування в різних стилях сучасної української мови. Досягнення поставленої мети конкретизується у розв'язанні таких **завдань** :

- 1) визначити склад відприкметникових дієслів в сучасній українській мові і встановити їх лексико-семантичні групи;
- 2) з'ясувати особливості семантики відприкметникових дієслів у межах виділених груп і проаналізувати лексико-семантичні відношення у різних групах відприкметникових дієслів ;
- 3) розглянути особливості формальної організації відприкметникових дієслів і встановити словотвірні засоби творення їх;
- 4) з'ясувати основні контекстуально-синтаксичні умови функціонування відприкметникових дієслів;

- 5) визначити моделі семантичної реалізації відприкметникових дієслів та особливості їх лексичного наповнення.

Джерела добору матеріалу. Ними стали словники української мови (Словник української мови в 11-ти томах (К., 1970-1980), Великий тлумачний словник української мови (К.-Ірпінь: ВТФ “Перун”, 2003), Словарь української мови за ред. Б.Грінченка (К., 1996), Словник синонімів української мови у 2-х томах (К., 2001) та Словник фразеологізмів української мови (К., 2003). Використані науково-популярні, публіцистичні тексти, а також твори українських письменників, українська народна творчість та матеріали лексичної картотеки Інституту української мови НАН України.

Методи дослідження фактичного матеріалу: описовий метод, який допомагає виявити особливості будови і функціонування відад’єктивних дієслів з урахуванням різних перехідних випадків; зіставний метод, який забезпечує з’ясування характеру мотиваційних відношень, дає змогу проаналізувати на основі співвіднесеності прикметника-мотиватора і дієслова як мотивованого деривата структурні та семантичні особливості; дистрибутивний аналіз, який полягає у тому, що деривати, утворені за однією моделлю, вивчаються у їхньому лексичному оточенні; компонентний аналіз, за допомогою якого визначаються типи смислових зв’язків між похідними і твірними словами.

Зв’язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Напрямок дисертаційного дослідження відповідає науковій проблемі кафедри української мови Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова “Лінгводидактичний опис функціонування української мови”.

Наукова новизна. Вперше в українському мовознавстві на основі аналізу лексико-семантичних відношень та синтагматичних зв’язків через суб’єктно-об’єктну валентність, наявність необхідних конкретизаторів дії було виділено моделі семантичної реалізації відад’єктивних дієслів. З’ясовано найголовніші контекстуально-синтаксичні умови функціонування відприкметникових дієслів, закономірності семантичного розвитку їх у тексті.

Теоретичне значення. Результати дослідження суттєві з погляду з’ясування загальних і часткових проблем семантико-граматичної природи та функціональних особливостей відприкметникових дієслів. Матеріали дисертації можуть бути використані для подальшого вивчення теоретичних проблем, пов’язаних із семантико-функціональними дослідженнями української мови.

Практичне значення дисертації. Дослідження відад’єктивних дієслів української мови у їх словотвірній структурі та семантичній сполучуваності дієслівних формантів з основами мотивуючих прикметників дозволяє вирішити складні питання практичного характеру: основні положення і висновки роботи можуть бути використані в спецкурсах і спецсемінарах,

присвячених вивченню відприкметникових дієслів.

Апробація результатів дослідження. Основні положення, висновки, результати дослідження були представлені на Міжнародній науковій конференції “Актуальні проблеми функціональної лінгвістики”(Харків, 2005 р.), Всеукраїнській науковій конференції, присвяченій пам’яті професора С.П.Бевзенка (Одеса, 2005р.), звітно-науковій конференції викладачів і аспірантів Національного педагогічного університету ім.М.П.Драгоманова (Київ, 2005р.), обговорені на засіданнях кафедри української мови Національного педагогічного університету ім.М.П.Драгоманова. За темою дисертації опубліковано 5 праць у фахових виданнях.

Матеріали дисертаційного дослідження були використані в процесі викладання української мови студентам Південнослов’янського інституту Київського славистичного університету (довідка про впровадження № 65 від 29.03.06 р.), Миколаївського міжрегіонального інституту розвитку людини ВНЗ “Відкритий міжнародний університет розвитку людини “Україна” (довідка про впровадження № 15 від 25.03.06 р.), Національного університету кораблебудування імені Адмірала Макарова (довідка про впровадження № 4 від 04.04.06 р.), Миколаївського державного гуманітарного університету імені Петра Могили (довідка про впровадження № 15 від 25.03.06 р.).

Структура дисертації. Дисертація складається зі вступу, двох розділів, висновків, списку використаної літератури. Загальний обсяг - 187 сторінок, у списку використаних джерел - 234 найменування.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У “**Вступі**” обґрунтовано вибір теми дисертації, її актуальність, визначено об’єкт дослідження, сформульовано мету та основні завдання, подано відомості про джерела матеріалу та апробацію роботи, окреслено наукову новизну, теоретичне та практичне значення, визначено методи дослідження.

У першому розділі “**Структурні та семантичні особливості відприкметникових дієслів**” проаналізовані структурні та семантичні особливості відприкметникових дієслів зі словотвірними значеннями “набувати ознаки, названої мотивуючим прикметником”, “виявляти ознаку, названу мотивуючим прикметником”, “наділяти ознакою, названою мотивуючим прикметником”: виявлені подібності та відмінності в їхній структурі, в особливостях сполучуваності афіксів, що беруть участь в утворенні кожної з виділених груп

відприкметникових дієслів, а також у семантиці й структурі прикметників, що можуть стати базою **утворення** дієслів певної семантики. Семантика похідних дієслів також розглядається через **відношення** до семантики похідного слова та залежно від тих семантичних якостей, які характеризують похідне слово вже поза безпосередніми мотиваційними **відношеннями**.

Семантична організація відприкметникових дієслів як одиниць вторинної номінації базується не лише на мотиваційній обумовленості їхнього значення, але й явищ, які доповнюють вихідну мотивацію. Аналіз матеріалу показав, що своєрідність семантичної організації похідних характеризується функцією подвійної референції, яка визначає відприкметникові дієслова за формою свого існування окремими словами, а за змістом – похідними, що виражають комплексне значення, обумовлене існуванням іншого знака (мотиватора).

Залежно від об'єктивних показників мотиваційного зв'язку між дієсловом і мотивуючим його прикметником, а також з урахуванням можливості відтворення відад'єктивними дієсловами типової лексичної сполучуваності вихідних прикметників виділені такі типи відприкметникових дієслів:

- відприкметникові дієслова з безпосередньою мотивацією їхнього значення значенням мотивуючого прикметника;
- відприкметникові дієслова з опосередкованою мотиваційною обумовленістю значення.

Безпосередня мотивація значення відприкметникових дієслів характеризується тим, що семантичні компоненти номінативного значення мотивуючого прикметника зберігають опорну позицію й у семантичній структурі похідного дієслова (*байдужий* (3) – 1. Який не звертає уваги на кого-, що-небудь, не виявляє зацікавлення. 2. Який не викликає до себе інтересу, не цікавий, не важливий для кого-небудь. 3. спец. Який не піддається жодному впливові; індиферентний [СУМ, I, 90]; *байдужіти* (1) – ставати байдужим (у 1 знач.): “*Я ані не чув про неї, ані не мав змоги бачитись з нею, тим більше, що сам, як здавалось мені, я чи не байдужнів*”(О.Кобилянська) [СУМ, I, 90]).

Безпосередня мотиваційна обумовленість значення відприкметникових дієслів представлена у таких різновидах словникових тлумачень:

- а) тлумачення значень дієслів за окремим значенням мотивуючого прикметника об'єктивно **відбиває** результат безпосередньої семантичної обумовленості значення дієслова **визначеним** значенням вихідного прикметника: *черствити* – „робити черствим”[СУМ, XI, 313], *бліднути* (2) – (1) „ставати блідим, блідішим”[СУМ, I, 201];

- б) у словникові дефініції деяких дієслів вводиться **уточнювальна** розгорнута вказівка на **визначене** мотивуюче значення вихідного прикметника: *підновити* (2) – (1) “робити

що-небудь новішим, лагодити, змінюючи в ньому щось застаріле або зіпсоване, пошкоджене”[СУМ, VI, 470], *чистити* – „робити чистим що-небудь, видаляючи плями, пил, бруд, домішки та ін.”[СУМ, XI, 334];

в) у дефініціях дієслів може **міститися** вказівка на значення вихідного прикметника і на дієслово, яке мотивоване синонімічними **чи антонімічними** прикметником: *м'якшити* – „робити м'яким, м'якшим; зм'якшувати, пом'якшувати”[СУМ, IV,838]; *занизити* – “робити нижчим, ніж треба в певних конкретних умовах; зменшувати (норми, розцінки, оцінки і т.ін.); протилежне завищувати”[СУМ, III, 230];

г) тлумачення значення дієслів у співвіднесеності за **декількома** значеннями вихідного прикметника : *густити* - „ставати, робитися густим (у 1-3 знач.)”[СУМ, II,199]; *багатити* – „ставати багатим (у 1,2 знач.)” [СУМ, I,79].

Опосередкована мотиваційна обумовленість значення відприкметникових дієслів характеризується відсутністю чіткого зв'язку між компонентами значень похідних дієслів і мотивуючих прикметників. У словникових дефініціях дієслів відсутні вказівки на прикметники, з якими вони пов'язані за утворенням. Мотиваційна обумовленість значення дієслова виявляється на основі порівняльного аналізу семантичних структур словотвірно пов'язаних слів (*вихорошуватися* - “чепуритися, гарно, пишно вбиратися” [СУМ,I,534] : “*Небо вихорошується у ясній сорочці. Ще ультрамаринове тчеться полотно, Хоч в разках калинових луг горить давно*”(І.Драч); *хороший*(8) – (1) “який має позитивні якості або властивості; який своїми якостями цілком відповідає поставленим вимогам; такий, як треба; протилежне поганий” [СУМ,XI,129]).

Семантична структура багатозначних відприкметникових дієслів ґрунтується на закономірностях їхнього внутрішньослівного семантичного розвитку, результатом якого виступають номінативно-похідні значення дієслів. При опосередкованій мотивації зв'язок між номінативно-похідними значеннями дієслова та мотивуючим значенням відповідного прикметника слабшає. Це відбувається за рахунок актуалізації в окремому значенні дієслова потенційних сем, представлених у значенні мотивуючого прикметника й не реалізованих в основному значенні дієслова. Ослаблення мотиваційних зв'язків може відбуватися через значеннєве збільшення, яке набуває дієслово на основі виникаючих асоціацій, а також у результаті спеціалізації позначуваної дієсловом дії, тобто у зв'язку із внутрішньослівними відношеннями між окремими значеннями дієслова. Про прикметник нагадує тут лише подібність у семантичних структурах, що свідчить про близькість семантичних структур словотвірно пов'язаних слів (*кривий* (6) - 1. Непрямий, вигнутий, покручений. 2. У знач. ім. крива...Непряма лінія. 3. Лінія, якою графічно зображують співвідношення кількісних показників якого-небудь процесу. 4. Який характеризується несиметричністю; перекошений

викривлений. 5. Який має одну ногу пошкоджену або коротшу від другої; кульгавий. 6. розм. Те саме, що хибний; неправильний (у 2 зн.), помилковий. [СУМ, IV, 339]; *кривитися* (3)- 1. Ставати кривим; викривлятися (у 1 знач.), згинатися : “*Хати старіли, кривилися, ...оселі дірчавіли-осувалися ...*” (П. Мирний). 2. перен. Робити гримаси, виражаючи незадоволення, презирство, а також від болю тощо: “*Юзя не кривилась, не хлипала по-дитячому*” (Л. Українка). 3. Те саме, що передражнювати; перекривляти : “*Смішно ж було дивитися... на Остапа: так часто кривиться...хлопець над своїм дужим товаришем*” (П. Мирний) [СУМ, IV, 340]).

У дисертаційному дослідженні було проаналізовано 983 лексеми. Відприкметникові дієслова зі словотвірним значенням “*набувати* ознаки, названої мотивуючим *прикметником*” (459 лексем) залежно від того, який ступінь набуття ознаки вони виражають (перехід до іншого стану чи перебування у певному стані), поділяються на підгрупи : а) відприкметникові дієслова зі значенням перебування чи переходу до певного стану, що сприймається органами відчуття (*блакитніти, половіти, кругліти, твердіти, шершавти, стигнути* та ін.); б) відприкметникові дієслова, що позначають зміни фізичних чи матеріальних характеристик суб’єкта ситуації (*біднішати, молодіти, німіти, слабіти, юніти* та ін.); в) відприкметникові дієслова, що характеризують психічні та моральні якості суб’єкта ситуації (*радіти, скаженіти, добріти, зненавидіти, щедрішати* та ін.). Відприкметникові дієслова зі словотвірним значенням “*виявляти* ознаку, *названу* мотивуючим *прикметником*” (120 лексем) позначають стан або дію, в результаті яких суб’єкт ситуації виявляє або постійну, динамічну ознаку, або ознаку, яка виявляє динаміку лише умовно. Їх можна поділити на : а) відприкметникові дієслова, які позначають ознаки суб’єкта ситуації, що сприймаються органами відчуття (*гірчити, пустувати, рябіти, яріти* та ін.); б) відприкметникові дієслова, які позначають фізичні якості, властивості (вади) людини (*гаркавити, гугнявити, косити* та ін.); в) відприкметникові дієслова, які позначають психічний стан, моральні якості людини (*божеволіти, лютіти, мудрувати, хитрувати* та ін.); г) відприкметникові дієслова, які містять у своєму значенні компонент „недоволення” (*модничати, радикальничати, фамільярничати, секретничати, сентиментальничати* та ін.). Відприкметникові дієслова, які мають словотвірне значення “*наділяти* ознакою, *названою* мотивуючим *прикметником*” (404 лексеми) можна поділити на дві групи залежно від наявності чи відсутності додаткових семантичних компонентів: а) дієслова без додаткових семантичних компонентів зі значенням „діяти так, щоб об’єкт мав ознаку, яку позначає мотивуючий прикметник або мав більший вияв цієї ознаки” (*близити, зменшити, умилосердити, збагатити, оновити* та ін.); б) дієслова з додатковим семантичним компонентом, який конкретизує засіб наділення об’єкта дії певною ознакою (*багрити, чистити, винуватити, схематизувати* та ін.). Кожна підгрупа об’єднує класифікаційні одиниці меншого ступеня абстракції.

Відприкметникові дієслова, об'єднані у трьох словотвірних групах “набувати ознаки, названої мотивуючим прикметником”, “виявляти ознаку, названу мотивуючим прикметником”, “наділяти ознакою, яку називає мотивуючий прикметник”, виявляють відмінності у їх семантичній і формальній організації.

Відприкметникові дієслова зі словотвірним значенням “набувати ознаки, названої мотивуючим прикметником” переважно утворюються в межах суфіксального та префіксально-суфіксального(постфіксального) способів словотворення за допомогою формантів –і-, -ну-, -а- та ви-, в-(у-), з- (с-), за-, о-, по-, роз- (*пожвавішати, завосковіти, (в)узеленіти, розмордатіти, посмутніти, ствердіти* та ін.), а також -ся (*старітися, білітися, зласкавитися, змилосердитися, спідлитися, змилоствитися, осмілитися, прибіднитися, прибіднюватися*). Префіксально-суфіксальний та префіксально – суфіксально –постфіксальний способи словотворення малопродуктивні.

Відприкметникові дієслова зі словотвірним значенням “виявляти ознаку, названу мотивуючим прикметником” найчастіше утворюються за допомогою суфіксального (суфіксально-постфіксального) способу словотворення. В українській мові в ролі суфікса, який утворює відприкметникові дієслова зі значенням вияву ознаки, спеціалізується контамінований суфікс -ича- (*сентиментальничати, модничати* та ін.). Перешкоджати утворенню відприкметникових дієслів цієї семантики може те, що вони у своїй семантичній структурі, крім словотвірного значення “виявляти ознаку”, поєднують також значення “набувати ознаки”.

Творення відприкметникових дієслів зі словотвірним значенням “наділяти ознакою, яку називає мотивуючий прикметник” характеризується двома способами словотворення : суфіксальним та префіксально-суфіксальним(постфіксальним). На відміну від дієслів першої групи, тут спостерігається висока продуктивність префіксально-суфіксального способу словотворення, який оформлюють 12 префіксів: ви-, від-, за-, з(с)-, о(б)-, пере-, під-, по-, при-, про-, роз-, у(в)- *видовжити, витончити, відволожити, занизити, залюднити, збільшити, зменшити, обнизити, переповнити, перевищити, поглибити, подовжити, приблизити, применшити, пришвидшити, прорідити, пряснити, розслабити, роздобрити, уповільнити* та ін.). Малопродуктивний суфіксальний спосіб словотворення представлений суфіксами –и-, -а-, -ізува-, -ува-, -фікува-. Продуктивність суфіксального й **префіксально – суфіксального (постфіксального)** способів словотвору в різних групах **відприкметникових** дієслів виявляється по-різному :

№	Групи дієслів за словотвірним значенням	Суфіксальний спосіб словотворення	Префіксально-суфіксальний (постфіксальний) спосіб словотворення
1.	Відприкметникові дієслова, які мають значення “набувати ознаки”	379	80
2	Відприкметникові дієслова, які мають значення “виявляти ознаку”	106	14
3	Відприкметникові дієслова, які мають значення “наділяти ознакою”	173	231
	Всього:	658	325

Спільною характерною рисою формальної організації відприкметникових дієслів трьох зазначених груп є те, що відприкметникові дієслова утворюються лише від якісних прикметників та тих відносних, які набули якісності.

У другому розділі “Семантичні особливості відприкметникових дієслів у функціональному аспекті” на основі аналізу синтагматичних зв’язків через суб’єктно-об’єкту валентність та наявність необхідних конкретизаторів дії залежно від словотвірного значення відад’єктивних дієслів були встановлені моделі семантичної реалізації відприкметникових дієслів. При цьому враховувалися особливості семантичної реалізації словотвірних значень відад’єктивних дієслів як вторинних одиниць номінації.

Аналіз словникових дефініцій і текстового матеріалу показав, що дієслова із словотвірним значенням “набувати ознаки, названої мотивуючим прикметником” залежно від динамічності розвитку ознаки, обумовленої стосовно суб’єкта, в окремому вживанні реалізують лише частину свого значення: якщо суб’єкт здобуває ознаку, названу дієсловом, реалізується частина значення дієслова, яку можна представити у формулі: “ ставати + мотивуючий прикметник”(байдужіти (1) – “ставати байдужим”[СУМ, I,90]); якщо ж суб’єкт тільки змінює ступінь прояву ознаки, реалізується інша частина значення дієслова, формула тлумачення якого : ” ставати + дієслово вищого ступеня порівняння” (довшати (1) – “ставати, робитися довшим” [СУМ, II,338]).

Дієслова із словотвірним значенням “виявляти ознаку, названу мотивуючим прикметником” через загальний семантичний компонент (сему “статичність”) позначають факт дії без вказівки на її розвиток, зміну у часі. Вони вказують на прояв ознаки, властивої безпосередньо суб'єктові (*хитрувати* (2)– (1) “виявляти хитрощі”[СУМ, XI,67]).

Відприкметникові дієслова зі значенням “наділяти ознакою, названою мотивуючим прикметником”, реалізуючи загальний семантичний компонент “наділення”, можуть позначати дію, яка наділяє об'єкт ознакою, що може бути притаманна йому споконвічно в якійсь мірі, або вказує на наділення ознакою, яка здобувається об'єктом. Залежно від цього у вживанні реалізується та або інша частина значення: якщо казується ознака, не властива об'єкту споконвічно, формула тлумачення значення дієслова включає загальний семантичний компонент, який виділяється у цих дієсловах, та вихідний прикметник (робити + мотивуючий прикметник: *зеленити*(1) – “покривати зеленою фарбою, робити зеленим”[СУМ, III,554]); якщо ж дієслова позначають тільки зміну ступеня прояву ознаки об'єктом, то формула тлумачення включає той же загальний семантичний компонент та вищий ступінь порівняння прикметника (робити + вищий ступінь порівняння прикметника: *збільшити* (2) – (1) “робити більшим за кількістю, розміром, тривалістю і т.ін.” [СУМ,III,442]).

Семантичні та граматичні валентності дієслів, як свідчить текстовий матеріал, можуть мати обов'язковий і факультативний характер. У дієслів із семантикою “набуття ознаки” обов'язковими є позиція суб'єкта, позиції означальних, темпоральних конкретизаторів позначуваної дієсловом дії (*Мати казала: влітку зовсім діти дичавіють – треба якої принади, щоб залучити їх до хати*(С.Васильченко); *Вона трохи бадьорішала й хапалася скінчити за ніч розпочаті сорочки*(Л.Яновська)). Дієслова зі словотвірним значенням “виявляти ознаку”, крім позиції суб'єкта, мають обов'язковими локальні покажчики, тому що йдеться про предмет, який, перебуваючи у певному місці, видніється, виявляє яку-небудь ознаку (*На вулиці уже гаркавили сердиті голоси і роз'ярено валували собаки*(М.Стельмах)). Дієслова із семантикою “наділення ознакою” характеризуються переважно суб'єктно-об'єктною валентністю(*Море дихає; свіжий, солоний віддих його... пестить обличчя, бадьорить груди* (М.Коцюбинський)).

Порівняння моделей семантичної реалізації відприкметникових дієслів і моделей мотивуючих прикметників дозволяє встановити специфіку моделі семантичної реалізації дієслів. Модель семантичної реалізації прикметників залишається незмінною, бо визначальним тут є набір стрижневих слів, які актуалізують те або інше значення прикметника.

Лексичне наповнення моделей дієслів як вторинних одиниць номінації встановлюється залежно від їхнього словотвірного значення. Лексичні зв'язки дієслів визначаються лексичними зв'язками мотивуючих прикметників при безпосередній мотиваційній обумовленості значень відприкметникових дієслів. Розбіжність у лексичному наповненні

моделей свідчить про наявність меж у мотиваційних відношеннях словотвірно пов'язаних слів. Найзагальніша межа мотиваційних відношень у значенні відприкметникових дієслів визначається їхнім категоріальним значенням : відприкметникові дієслова вказують на зовнішню стосовно субстанції ознаку, що може мати тимчасову і просторову перспективу.

Результати розвитку семантичних структур дієслів при опосередкованій мотивації свідчать про появу у похідного дієслова власної лексичної сполучуваності, відмінної від типової лексичної сполучуваності вихідних прикметників (наприклад, актуалізація потенційної семи прикметника *глухий* – “позбавлений чогось...” у семантичній структурі дієслова *глухнути* є причиною зміни зони референції дієслова : *Задні пасажери клюють носами у плечі пердніх, мотор глухне, злива молотить по машині* (Ю.Яновський)).

Зміни в умовах реалізації значення дієслова у тексті розкривають можливості варіювання його значення. Семантичний розвиток похідних дієслів відбувається за рахунок того, що дія, названа дієсловом, виходить за межі звичного кола номінації. Семантична структура дієслів сприяє придбанню ними на мотиваційній основі різноманітних відтінків значення, розгалуженню їхніх семантичних структур. Лексична сполучуваність дієслів при цьому не визначається лексичною сполучуваністю мотивуючих прикметників (порів.: *білий офіцер, десант, армія.. та білити хату, полотно, обличчя...*).

Основою семантичного розвитку відприкметникових дієслів у тексті може служити сполучення різних значень багатозначного слова, у результаті чого відбувається семантична видозміна дієслова та можуть з'являтися додаткові компоненти, відсутні у структурі значення похідного. Як свідчить аналіз текстового матеріалу, найпоширеніший випадок семантичної контамінації - поява фізичної ознаки з одночасною характеристикою психічного стану людини (*Хлопець то червоніє, то біліє, він тремтячою рукою тре чоло, видно, як ...змокрили очі, затіпалися губи* (Б.Грінченко.); *Шавкун не міг слова вимовити від радості та від страху, - то блід, то червонів* (П.Мирний)).

Визначення моделей семантичної реалізації відприкметникових дієслів, порівняльний аналіз текстового вживання розкривають семантичні особливості дієслів, межі мотиваційних відношень у їхньому значенні, визначають динаміку семантичного розвитку відприкметникових дієслів у тексті.

У Висновках узагальнено спостереження над творенням, семантикою і функціонуванням відприкметникових дієслів :

1. Семантика відприкметникових описана у межах класифікаційних одиниць різного ступеня абстракції. Відприкметникові дієслова зі словотвірним значенням “**набувати** ознаки, названої мотивуючим **прикметником**” залежно від того, який ступінь набуття ознаки вони

виражають (перехід до іншого стану чи перебування у певному стані), поділяються на підгрупи : а) відприкметникові дієслова зі значенням перебування чи переходу до певного стану, що сприймається органами відчуття (*блакитніти, половіти, кругліти, твердіти, шершавіти, стигнути* та ін.); б) відприкметникові дієслова, що позначають зміни фізичних чи матеріальних характеристик суб'єкта ситуації (*біднішати, молодіти, німіти, слабіти, юніти* та ін.); в) відприкметникові дієслова, що характеризують психічні та моральні якості суб'єкта ситуації (*радіти, скаженіти, добріти, зненавидіти, щедріти* та ін.). Відприкметникові дієслова зі словотвірним значенням “виявляти ознаку, **названу** мотивуючим **прикметником**” позначають стан або дію, в результаті яких суб'єкт ситуації виявляє або постійну ознаку, або ознаку, яка виявляє динаміку лише умовно. Їх можна поділити на : а) відприкметникові дієслова, які позначають ознаки суб'єкта ситуації, що сприймаються органами відчуття (*гірчити, рябіти, яріти* та ін.); б) відприкметникові дієслова, які позначають фізичні якості, властивості (вади) людини (*гаркавити, гугнявити, косити* та ін.); в) відприкметникові дієслова, які позначають психічний стан, моральні якості людини (*божеволіти, лютіти, мудрувати, хитрувати* та ін.); г) відприкметникові дієслова, які містять у своєму значенні компонент „недоволення” (*модничати, радикальничати, фамільярничати, секретничати, сентиментальничати* та ін.). Відприкметникові дієслова, які мають словотвірне значення “наділяти ознакою, **названою** мотивуючим **прикметником**” можна поділити на дві групи залежно від наявності чи відсутності додаткових семантичних компонентів: а) дієслова без додаткових семантичних компонентів зі значенням „діяти так, щоб об'єкт мав ознаку, яку позначає мотивуючий прикметник або мав більший вияв цієї ознаки” (*близити, зменшити, умилосердити, збагатити, оновити* та ін.); б) дієслова з додатковим семантичним компонентом, який конкретизує засіб наділення об'єкта дії певною ознакою (*багрити, чистити, винуватити, схематизувати* та ін.). Кожна підгрупа об'єднує класифікаційні одиниці меншого ступеня абстракції.

2. Значення **багатозначних відприкметникових** дієслів виявляють закономірності у своїх **зв'язках** зі значеннями мотивуючих прикметників: від значення до значення цей **зв'язок** може слабшати. Це відбувається за рахунок актуалізації в **окремому** значенні дієслова потенційних сем, **представлених** у значенні мотивуючих прикметників і не **реалізованих** в **основному** значенні дієслова. Послаблення мотиваційних **зв'язків** може відбуватися через значеннєве **збільшення**, яке **отримує** дієслово на основі виникаючих асоціацій, а також у результаті спеціалізації **позначуваної** дієсловом дії.

3. **Відприкметникові** дієслова української мови із словотвірними значеннями “набувати ознаки, названої мотивуючим прикметником”, “виявляти ознаку, названу мотивуючим прикметником”, “наділяти ознакою, яку називає мотивуючий прикметник” мають такі обмеження щодо творення: 1) можуть мотивуватися лише якісними прикметниками, а також

тими відносними, що мають значення **якісності**. **Отже, належність** прикметника до **певного** морфологічного розряду може сприяти або перешкоджати виникненню відповідного дієслова.

2) **обмеженням є** також структура самого прикметника і його лексико-семантичні властивості, причому вплив відбувається не тільки на можливість виникнення в **мові відприкметникового** дієслова **певної** семантики, але й на спосіб його **утворення**.

4. Прикметники окремих семантичних груп звичайно **сполучаються з певними** дієслівними афіксами: дієслова, які мають словотвірне значення “**набувати ознаки, названої мотивуючим прикметником**” **сполучаються** із суфіксами **-і-, -а-, -ну-** та префіксами **ви-, в-(у), з-(с-), за-, о-, по-, роз-** та постфіксом **-ся**; дієслова, які мають словотвірне значення “**виявляти ознаку, названу мотивуючим прикметником**”, **утворюються** на основі **відприкметникових** дієслів, із словотвірними значеннями “**набувати ознаки**” та “**наділяти ознакою**” і **сполучаються** із суфіксами **-ува-, -і-, -и-, -ича-**; дієслова, які мають словотвірне значення “**наділяти ознакою, названою мотивуючим прикметником**” - з суфіксами **-и-, -ува-, -ізува-, -фікува-** та префіксами **ви-, в-(у-), з-(с-), за-, о-, про-, по-, при-, роз-, від-, на-, пере-, під-, про-**, які несуть **додаткове семантичне навантаження**.

5. Аналіз словникових дефініцій **дозволив** зробити висновок, що не всі дієслова рівноправні щодо мотиваційної обумовленості їхнього значення. Дієслова співвідносяться з окремими значеннями мотивуючого прикметника по-різному. Між семантичними структурами дієслова та прикметника існують відмінності, що можуть не передаватися лексикографічною формулою, яка **використовується** в тлумаченні їхніх значень. Словники не завжди послідовно розкривають співвідношення семантичних структур **словотвірно пов'язаних** слів.

6. **Загальні** семантичні компоненти **у відприкметникових** дієсловах і мотивуючих прикметниках виявляються на базі актуалізації їх у тексті. При цьому **зона референції** дієслів істотно відрізняється від зони референції вихідних прикметників. Навіть при лексичному збігу сполучуваності дієслова та прикметники **можуть бути** семантично не сумісні.

7. Кожна з виділених за загальним **словотвірним значенням** груп дієслів має свої моделі семантичної реалізації. Семантичні та граматичні валентності дієслів, що представлені у моделях, можуть мати обов'язковий і факультативний характер: **у** дієслів, які мають словотвірне значення “**набувати ознаки, названої мотивуючим прикметником**” обов'язковими є позиції суб'єкта, **означальних** і **каузативних конкретизаторів** позначуваної дієсловом дії. Дієслова, які мають словотвірне значення “**виявляти ознаку, названу мотивуючим прикметником**”, крім позиції суб'єкта, припускають обов'язковими **локальні показники**. Дієслова, які мають словотвірне значення “**наділяти ознакою, названою мотивуючим прикметником**”, характеризуються переважно суб'єктно-об'єктною валентністю.

8. Семантичний розвиток **відприкметникових** дієслів **залежить від таких**

закономірностей: а) лексичну організацію похідних дієслів насамперед визначає їхній дериваційний потенціал; б) однотипні семантичні перетворення ґрунтуються на однотипних словотвірних характеристиках слів; в) при семантичній спільності мотивуючих прикметників у похідних дієслів спостерігається повторюваність семантичних відношень. Підтвердженням цьому служить поява потенційних **відприкметникових** дієслів, що не зафіксовані у словниках, але через велику продуктивність словотвірної моделі очевидна.

9. Результати аналізу лексичного наповнення розроблених моделей семантичної реалізації **відприкметникових** дієслів дозволили **виявити семантичні особливості** дієслів, що **обумовлені** як їхніми мотиваційними **зв'язками**, так і результатами **внутрішньослівного** семантичного розвитку. Лексичні **зв'язки** дієслів з безпосередньою мотивацією значення максимально **відповідають** лексичним **зв'язкам** мотивуючих їх прикметників. Розбіжність у **лексичному** наповненні моделей з лексичною сполучуваністю мотивуючих прикметників окреслює **межі** мотиваційних **відношень** у значенні похідних дієслів. **Межі** мотиваційних **відношень** **визначаються** категоріальним значенням дієслова, результатами **внутрішньослівного** семантичного розвитку.

Основні положення дисертації висвітлені в публікаціях автора:

1. Сорочан О.В. Лексико-граматична природа відад'єктивних дієслів // Проблеми граматики і лексикології української мови: Зб.наук.пр./ Нац.пед.ун-т ім. М.П.Драгоманова; Редкол.: А.П.Грищенко (відп.ред.) та інші.- К., 2004.- С.144-148.

2. Сорочан О.В. Префіксально-суфіксальне та суфіксальне творення відад'єктивних дієслів української мови // Науковий часопис Національного педагогічного університету ім. М.П.Драгоманова. Серія 10. Проблеми граматики і лексикології української мови: Зб.наук.пр./ Редкол.: А.П.Грищенко (відп.ред.) та інші.- К.: НПУ імені М.П.Драгоманова, 2005.- Випуск 1.-С.155-160.

3. Сорочан О.В. Семантичні перетворення відад'єктивних дієслів у тексті // Лінгвістичні дослідження: Зб.наук.пр./ За заг.ред.проф. Л.А.Лисиченко. – Харків, 2005.-Вип.17.- С.33-36.

4. Сорочан О.В. Лексичне наповнення семантичної реалізації відад'єктивних дієслів // Бахмутський шлях.- №1-2.-Луганськ, 2005.-С.176-178.

5. Сорочан О.В. Відприкметникові дієслова-кольороназви у семантико-граматичній структурі речення// Матеріали II Міжнародної науково-практичної конференції “Сучасні наукові дослідження - 2006”.-Дніпропетровськ: Наука і освіта, 2006.- Т. 37.-С.105-107.

АНОТАЦІЯ

Сорочан О.В. Лексико-семантичні групи відприкметникових дієслів (семантичний та функціональний аспекти). – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук за спеціальністю 10.02.01-українська мова- Національний педагогічний університет ім. М.П.Драгоманова.- Київ, 2006.

У дисертаційній роботі комплексно досліджено лінгвістичну природу відприкметникових дієслів. Проаналізовано внутрішньослівні особливості семантики відприкметникових дієслів через семантичні характеристики мотиваційних відношень з прикметником; виявлено особливості сполучуваності афіксів, що беруть участь у творенні відприкметникових дієслів із словотвірними значеннями “набувати ознаки, названої мотивуючим прикметником”, “виявляти ознаку, названу мотивуючим прикметником”, “наділяти ознакою, яку називає мотивуючий прикметник”; а також визначено словотвірні обмеження, що перешкоджають утворенню нових лексем.

З’ясовано найголовніші контекстуально-синтаксичні умови функціонування відприкметникових дієслів, закономірності семантичного розвитку їх у тексті.

Ключові слова: словотвірне значення, словотвірний тип, відприкметникове слово, лексико-семантична група, мотиваційні відношення, продуктивність, функціональний аспект, модель.

АННОТАЦИЯ

Сорочан О.В. Лексико-семантические группы отадективных глаголов (семантический и функциональный аспекты).- Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук по специальности 10.02.01 – украинский язык. –Национальный педагогический университет им.М.П.Драгоманова. – Киев, 2006.

Диссертация является первым комплексным исследованием отадективных глаголов украинского языка. На основе словообразовательной семантики мотивированных глаголов выделены три группы: “приобретать признак, который называет прилагательное”, “проявлять признак, названный прилагательным” и “наделять признаком, который назван прилагательным”, количественные характеристики которых соответственно: 459, 120 и 404 лексемы.

В диссертации исследована семантическая организация мотивационных связей между

глаголом и исходным прилагательным. Будучи по форме своего существования отдельным словом, по содержанию производные глаголы выражают комплексное значение, которое основывается на значении уже существующего знака, выступающего источником мотивации. Это определяет функцию двойной референции производных глаголов.

Отадъективные глаголы трех исследуемых групп проявляют различия в формальной организации. Глаголы, имеющие словообразовательное значение “приобретать признак”, образуются в рамках суффиксального, префиксально-суффиксального (постфиксального) способов; глаголы, имеющие словообразовательное значение “проявлять признак” – суффиксальным (суффиксально-постфиксальным); глаголы, имеющие словообразовательное значение “наделять признаком” ограничиваются префиксально-суффиксальным и суффиксальным способами. Общей характеристикой формальной организации отадъективных глаголов является: а) глаголы все трех групп образуются только от качественных прилагательных и тех относительных, которые приобрели семантические характеристики качественных; б) структура и лексико-семантические особенности прилагательного влияют не только на возможность возникновения в языке отадъективного глагола, но и на способ его образования.

Анализ типичных явлений лексической реализации отадъективных глаголов показал, что связь производных глаголов со словами, являющимися обязательными членами модели, раскрывает обязательное окружение глаголов, определяя их семантику. Для отадъективных глаголов, имеющих словообразовательные значения “приобретать признак” и “проявлять признак”, необходимой является позиция субъекта. Глаголы, имеющие словообразовательное значение “наделять признаком”, характеризуются субъектно-объектной валентностью.

Семантические особенности реализации отадъективных глаголов в тексте зависят от возможности развития потенциальных значений глагола за счет актуализации нереализованных сем. Основное направление семантических преобразований определяется существующими у глагола однотипными словообразовательными связями, так как словообразовательная регулярность слов допускает и семантическую. При этом лексическая сочетаемость их не определяется лексической сочетаемостью прилагательных.

Ключевые слова: словообразовательное значение, словообразовательный тип, отадъективный глагол, лексико-семантическая группа, мотивационные отношения, продуктивность, функциональный аспект, модель.

ANNOTATION

Sorochan O.V. – Manuscript. Lexical -semantic groups of deadjectival verbs (semantic

and functional aspects)

A dissertation for submitting a degree award in Philology. Discipline 10.02.01 – Ukrainian. – National State University of M.P.Dragomanov.- Kyiv, 2006.

The dissertation is the first complex research of deadjectival verbs in Ukrainian. Deadjectival verbs constitute three groups: “ to get an attribute, which names an adjective ”, “ to show an attribute named as an adjective ” and “ to allocate as an attribute, which is named as an adjective ”, respectively: 459, 120 and 404 units.

In the dissertation is investigated semantic organization of motivational connections between verbs and initial adjective. Being on the form of the existence by a separate word, under the contents the derivative verbs express complex meaning, which is based on meaning of existing mark acting by a source of motivation.

The analysis of typical phenomena of lexical realization deadjectival verbs has shown, that the connection of derivative verbs with the words being mandatory members of the pattern, opens a mandatory environment of verbs, determining their semantics. For deadjectival verbs having meaning “ to get an attribute, which names an adjective ”, “ to show an attribute named as an adjective ”, necessary is the item of the subject. The verbs having meaning “ to allocate as an attribute, which is named as an adjective ” are characterized by subject and object valence.

The semantic features of deadjectival verbs’s realization in the text depend on an opportunity of a variation of their meanings. The basic direction of semantic transformations is determined existing at a verb same derivational connections, as derivational regularity of words supposes and semantic regularity. The lexical compatibility them is not defined by lexical compatibility of adjectives.

Key words: derivational meaning, derivational type, deadjectival verb, lexical -semantic group, motivation, efficiency, functional aspect, model.